

Լայս կղզւոյս երկրաբանական կազմութիւնը նախնական ժայռերէ է, մեծագոյն լեռները կռանիթ կը բովանդակեն, իսկ պզտիկները՝ երկաթի բաղադրութեամբ կարմիր քարեր։ Լայս լեռներուս մէջ տեղն է որ կը գտնուին անագի հանքերը։ Պանգայի մէջ բանած հանքերը միայն հիւսիսային արեւմտեան կողմն են, թէպէտ հաւանական է որ կղզւոյն միւս կողմերն ալ գտնուին։ Հանք մը գտնելէն ետեւ անոր հողը կ'առնեն կը լուան, դիւրին ըլլալով իրենց այս գործողութիւնը, ինչու որ առուակներուն թիւը շատ է կղզւոյս մէջ։ Լճխատաւորք արեւուն տաքութենէն չնեղուելու համար գիշերները միայն կը ձուլեն անագը, և ան ալ տարին մէկ անգամ։ գիշերուան մը մէջ 6,000 լիտր ծանրութեամբ անագ կը հալեցնեն, որոնք վերջէն զլաններ կը շինեն ամէն մէկը վաթսնական լիտր Վաղղիոյ ծանրութեամբ։

Պանգա գեղեցիկ նաւահանգիստներուն, ուսկից վաճառականութեան համար Սիամէն Ղաբոն երթալու մէկ հատիկ լաւագոյն ճամբան՝ իրենն է։

Եւ որովհետեւ իրեն դիրքը անանկ է որ Պոռնէյի, Սումատրայի, Ղաւայի, Սիլիւզաց, Փիլիպպեանց, Սիամի, Բնամ կայսրութեան, Չինի և Ղաբոնի մէջ տեղը կ'իյնայ, հոլանտացւոց մեծապէս օգտաւէտ կրնայ ըլլալ։

Պիլիթոն կղզին։

Պանգայի մօտ կայ նաեւ Պիլիթոն կղզին, որուն մէջ ոչ միայն անագի հանքեր կը գտնուին, այլ որ զարմանալին է, նաեւ սքանչելի երկաթահանքեր։ Բնակիչքը քաջասիրտ և յանդուգն են, անոր համար ալ ասպատակութիւններ ընելու հետ են շարունակ։ Հոլանտացւոց հոստեղի փոխարքայն ասոնց առջին առնելու համար, շատ մը սրարշաւ նաւեր շինել տուաւ, ու մէջը կէս մը տեղացի և կէս մ'ալ եւրոպացի զինեալ նաւաստիներ դնելով՝ այն ասպատակները զսպելու հետ եղաւ։

Մետեորայք կամ օդերևոյթք։

Մետեորա անունը կը տրուի անխըտրաբար այն ամենայն մարմնոց և երևութից որ կ'երևան և կը ձևանան երկնքին վրայ։ Ինչպէս է որոտումը, կայծակը, անձրևը, ձիւնը, կարկուտը և ծիրանի գօտին։ Թէպէտ և ուրիշ անգամ Լազմավիպիս էջերուն մէջ խօսած ենք¹, բայց մեր հոս խօսելիքը՝ հրեղէն գունտ ըստածներուն վրայ է, որոնք յանկարծ կ'երևան մթնոլորտին վերին կողմերը, ուր հորիզոնական դըրքով կը շարժին և անհնարին երագութեամբ մը աներևոյթ կ'ըլլան, երբեմն առանց ձայնի, երբեմն ալ մեծամեծ ճայթմունքներով, ետենէն լուսաւոր հետք մը ձգելով՝ որ քանի մը մանրերկրորդ կը տւէ։ Բնուն կարծիքը այն է՝ որ ասոնք ալ անկաստղ կամ ասուպ ըստածներուն նման ըլլան, որոնցմէ միայն իրենց մեծութեամբը, լուսոյն փայլմամբը և մէկմէկէ ունեցած հեռաւորութեամբը կը զանազանին։

Ինչուան հիմա երեւցած մետեորայից մէջ ամենէն նշանաւորը Սումատրայի արեւելեան կողմը երեւցածն է, որ հարաւային Բմերիկայի մէջ կ'իյնայ։ 1799ին նոյեմբ. 12ին առաւօտը ժամը երկուքուկիսուն այս երեւոյթս տեսնուեցաւ. հազարի մը չափ գունտեր՝ որոնք ետեւէ ետեւ կանոնաւոր ընթացքով մը հիւսիսէն դէպ 'ի հարաւ կ'երթային։ () զը զով էր, երկինքն ալ պարզ։ Լայս մետեորայքս սկզբան արեւելքէն 50 աստիճանի չափ դէպ 'ի հարաւ տարածուեցան, կամաց կամաց հորիզոնէն վեր 60 աստիճան բարձրացան, արեւելեան հիւսիսային ուղղութեամբ, և արեւելեան կողմը աղեղներ ձևացուցին դէպ 'ի հարաւ ծռած, միջօրեական գծին ուղղութիւնը պահելով։ Լայս աղեղներէս շատը մինչև 40 աստիճան բարձրութիւն ունեցան. իսկ այլք առ հասարակ 25 կամ 30 աստիճան։ Երևութիս սկըսելու ատենը երկնքին վրայ լուսնի տը-

րամագծին չորս մեծութեամբը դատարկ միջոց մը երեցաւ, ուր ոչ հրեղէն գունտ և ոչ ալ անկաստեղք կը տեսնուէին. բայց քիչ ատենէն բոլոր այս մետէորայքս միանալով, ետենէն լուսաւոր հետք մը ձգեցին չորսէն ինչուան տասը աստիճաններկայնութեամբ՝ որոնք եօթը կամ ութ մանրերկրորդ տեսցին: Այս գնտերէս շատին վրայ յայտնի միգամածներ կը տեսնուէին լուսնթագի սկաւառակին մեծութեամբը, որոնցմէ պայծառ լոյս մը կը ցոլար, ու մերթ Եւրո մերթ կայծեր կ'ելէին. ու երբոր շառաւմամբ մը կը ճայթէին, յայտնի բռնկելու նշաններ կը տեսնուէր վրանին: Բայց ամենէն մեծերը, որոնք մէկ աստիճան և 15 մանրերկրորդ տրամագիծ ունէին, առանց կայծեր հանելու կ'աներևութանային, միշտ ետենուն փոսփորային լոյս մը ձգելով, աստիճանի մը վաթսներորդ մասին երկայնութեամբը: Այս մետէորայքս փոխանակ կրակի գոյն ունենալու, ճերմակ էին, որ օդուն մէջի շոգւոյն նուազութենէն կրնայ յառաջագայիլ, կամ թէ ըսել օդուն սաստիկ պայծառութենէն. նոյն պատճառաւ է որ արեւագարձին տակ մեծ աստղերը աւելի ճերմակ կը տեսնուին քան Արոպայէն տեսնելով:

Վումանայի Ժողովուրդը շատ վախցաւ այս երևութէս, վասն զի ծերերը կ'ըսէին թէ 1766ին երկրաշարժէն առաջ ալ այսպիսի երևոյթ մը եղեր է: Բոլոր ձկնորսները որ այն գիշերուան գեղեցկութիւնն իրենց յարմար առիթ առնելով՝ ուռկաննին ծով ձգած կը սպասեն եղեր, կ'ըսէին թէ կէս գիշերէն վերջը ժամը մէկին՝ սկսեր է այս երևոյթս, արեւելեան կողմէն քանի մը անկաստղներ իյնալով, և կ'աւելցընէին որ, քիչ անգամ կը պատահի որ արեւելեան կողմը առաւօտեան երկուքէն վերջը անկաստղ կամ ասուպ իյնայ:

Շորս ժամ անցնելէն ետքը դեռ երկինքը հրեղէն տեսք մը ունէր. բայց գնտերը և անկաստղները երթալով քիչցեր էին. միայն թէ արեւուն ծագելէն

քառորդ մը վերջը դեռ քանի մը անկաստղներ երեցեր են: Այս գիտաւծս թէպէտ կարգէ դուրս բան մը կրնայ երևնալ որ արեւու լուսով անկաստղ երևնայ, բայց այսպիսի դէպքեր, թէ և քիչ՝ բայց մերթ Եւրո մերթ պատահած են. ինչպէս՝ Վոր Վոանա դայի Բօբայան քաղքին վրայէն անանկ կարգէ դուրս մեծութեամբ լուսաւոր մետէորա մը անցաւ կէսօրուան մէկին միջոց, որ բոլոր քաղքին տուները լուսաւորեց. և 1800ին սեպտեմբերի 26ին Պօնթլան անունով գիտնականը Վումանա գտնուելով՝ տեսաւ որ արեւը ծագելէն վերջն ալ լուսնթագը դեռ հորիզոնէն կը փայլէր: Այս բանիս պատճառը առաջ կու գայ՝ այրեցած գօտւոյն մթնոլորտին մաքրութենէն և թափանցկութենէն:

Վումանակէ ետեւ Վուիանայի մէջ եղած քննութիւններուն նայելով՝ ստուգուած է որ 1799ին նոյեմբերի 12ին Վումանա երեցած օդերևոյթը հոն ալ տեսնուեր է, ուր երկինքը կարգէ դուրս լուսաւորուած է եղեր բազմաթիւ հրեղէն գունտերով և անկաստղներով: Այս բանիս վկայեր են չէ թէ միայն տեղւոյն վրանաբնակ վայրենիները, որոնք Սիօ-Վէկրոյ գետին եզերացը վրայ կը բնակին, այլ նաեւ Սարօա հաստատուած քարոզիչները: Սարօա որ Վուիանայի գլխաւոր քաղաքներէն մէկն է, Վումանայի հարաւային արեւմտեան կողմը կ'իյնայ, ու անկէ 174 փարսախ հեռու է. ասկէց կը հետեւի թէ այս օդերևոյթս հորիզոնէն քսան աստիճան վեր տեսնուած պիտի ըլլայ: Եւնպէս ամենահաւաստի է որ Պրազիլի մէջ ալ տեսնուած ըլլայ նոյն երևոյթը:

Թէ որ մէկը զարմանալու ըլլայ թէ ինչպէս մի և նոյն երևոյթը տեսնուեր է թէ Վումանա և թէ Պրազիլի սահմանները, որ 230 փարսախ հեռու կ'իյնայ, հապա որչափ աւելի պիտի զարմանայ, երբոր տեսնէ թէ մի և նոյն օդերևոյթը տեսնուեր է նաեւ Ֆլորիտայի ծովածոցը, Վայմարի մէջ, որ Վերմանիա է, և Վրէնլանտիա: Վայ-

մարէն ինչուան Ռիօ-Նէկրոյ 1800 ծովային փարսախ է, իսկ Ռիօ-Նէկրոյէն ինչուան Լրէնշանտիա, 1300 : Ըրդ գնելով թէ նոյն մետէորան մի և նոյն միջոցին՝ այսչափ մէկմէկէ հեռու տեղեր երեւեր է, որ է ըսել 921,000 քառակուսի փարսախ տարածութեամբ տեղ, պէտք է հետեւցնել ուրեմն թէ, 411 փարսախ բարձրութիւն ունի եղեր աս օդերեւոյթս :

Ինչպատեղաց ու իրենց տեղականութեանը վրայ եղած վերջին դիտողութիւններով ապացուցուած է թէ՛ անկաստղները մեր մթնոլորտին ամենէն բարձր տեղումն են, հիւսիսայգի և նուրբ ամպերուն մէջ տեղերը : Եւսոնցմէ մօտիկ երեւցածները 14,000 գրկաչափ, կամ որ նոյն է հինգ փարսախ բարձրութիւն ունին : Իսկ համեմատութեամբ աչքի ամենէն աւելի երեւցածները երեսուն փարսախը չեն անցնիր : Տրամագիծնին ընդհանրապէս հարիւր ոտքէն աւելի է, և այնպէս երազ են՝ որ ակնթարթի մը մէջ երկու փարսախի չափ տեղ կ'ընթանան : Ինթացքնին գրեթէ ուղղահայեաց է, 50 աստիճանի անկիւն մը կը ձեւացնեն գազաթնահայեաց գծին վրայ : Եւսոնցմէ կը հետևի թէ անկաստեղք՝ օդաքար կամ շանթաքար բուռածները չեն, որոնք երկայն ատեն շրջան ընելով մեր մթնոլորտին եզերքը, յանկարծ օդուն հետ սաստիկ շփուելով կը փայլին և վերջապէս երկրիս վրայ կ'իյնան :

Եթէ ուզենայինք աս մետէորաներուն ինչ բան ըլլալուն և ուսկից առաջ գալուն վրայ խօսիլ, խիստ երկայն կ'ըլլար, և որոշ բան մ'ալ չէինք կրնար զըրուցել : Վասն զի ինչպէս կ'ըսէ Պ. Տումպոլդ և ուրիշ իրեն պէս բազմազէտ իմաստուններ՝ թէ մետէորաներուն վըրայ այնչափ տեղեկութիւն ունինք մենք հիմա, որչափ որ ունէին Եւսքսազորայ ժամանակ :

Խօսքերնուս վերջ չտուած՝ համառօտ տեղեկութիւն մ'ալ տանք դարձեալ մէկ ուրիշ օդերեւութի մը վրայ, որ երեւցաւ 1771ին յուլիսի 17ին, գիշե-

րուան ժամը տասնուկիսուն, որ և մի և նոյն միջոցին տեսնուեցաւ Լոնտրա, Բարիզ, Տիփոն, Դուր, Լիոն, և նոյն իսկ դեռ աւելի հեռու տեղումնք : որով կ'իմացուի ինչ աստիճանի մեծութիւն և բարձրութիւն ունենալը : Եւսքով երեւցածին համեմատ մէկ ոտք տրամագիծ ունի եղեր, ու առաջ երթալու շարժմունքն ալ շատ երազընթացքը հիւսիսային արեւմուտքէն դէպ 'ի արեւելեան հարաւ : փայլը՝ արհեստական ռումբի մը չափ կայ եղեր, իսկ չորս կողմը ձգած լոյսը շատ տեղ սաստիկ տարածուն : Բարիզ՝ որոտման պէս ձայն մը լսուեցաւ, որով կը կարծուի թէ այս ճայթմունքս 10 կամ 12 փարսախ հեռաւորութենէ եղած ըլլայ :

Հիշատակարան :

Հիւանդանոցն է այն հասարակաց տեղն ուր ձրի կ'ընդունուին և կը հագցուին աղքատ հիւանդները : Հիներուն՝ այսինքն հեթանոսաց՝ անծանօթ էր հիւանդանոց շինելու սովորութիւնն, որ քրիստոնէական աստուածավայելսիւրոյն արգասիքն է . հիւանդանոցներու հիմնարկութիւնը բուն Երեւելք սկսած է նախ, ուր որ քրիստոնէայ կայսերք Դ և Ե դարուն մէջ սկսան շինել : այնպէս որ Ե դարուն՝ միայն Կոստանդնուպօլսոյ մէջ 35 հիւանդանոց կար և մէկ մ'ալ յիմարանոց : Եւսոնցմէ քրիստոնէական կրօնքը մտուց այս գովելի սովորութիւնսնաւ Երեւելք ալ : Փաբիօլա հռովմայեցի բարեպաշտ տիկինը շատ հիւանդանոցներ շինեց Եւսալիոյ մէջ Դ դարուն վերջերը : Սկզբան հիւանդանոցներուն մատակարարութիւնը քահանայից և սարկաւագաց ձեռքն էր : Երկրեցիկներուն մօտ կը շինէին հիւանդանոցներն, և յաճախ Տոն կամ Օթէվան Աստուծոյ անուամբ կը կոչէին զանոնք : Եւսոնցմէ եկեղեցական ժողո-